

ФЕЙЛЕТОНИСТЪТ АЛЕКО КОНСТАНТИНОВ

Катя Бъклова

Враговете му се опитаха да го уязвят, твърдейки, че започнал да пише фейлетони лично засегнат, когато пропаднал като кандидат за народен представител. Те не искаха да разберат, че това бе само поводът, който отприщи заложените потенциални сили и ориентира едно талантливо перо; който задълбочи съществуващ вече конфликт с действителността, като му придаде определена социална острота. Прекият контакт с политиката на деня превърна тази фейлетонна енергия в емоционален протест срещу злото, в израз на едно морално отвращение, дошло от сблъсъка на човешки здравото и благородното с недостойната конюнктура, за да достигне до удар по конкретните създатели и носители на тази конюнктура. Защото фейлетонистът Алеко присъствува във всеки ред, излязъл от ръката му още в ученическите години; той е в първите неумели стихове, в първите прозаични опити, в частните му писма; в зрелите пътеписи и неповторимия „Бай Ганьо“. И когато твърдим, че изборите раждат Алековия фейлетон, трябва да уточним: социално заострения, политически ориентирания фейлетон, фейлетона-оръжие, където, както никъде другаде, се съчетават и плътно покриват човекът, художникът, гражданинът.

Днес за изследователя е невъзможно, а и ненужно да отделя въздействието на проявите на човека и гражданина от въздействието на фейлетоните като литературен факт. Значението на Алековата личност в млада България допълва значението и ролята на фейлетоните му. И това тяхно присъствие влияе положително върху градивните сили и тенденции на общественото ни развитие. Защото смехът на един хуморист с безукорно лично и гражданско поведение не може да бъде пренебрегнат. И ако трябва да търсим трайната значимост на тези творби, да откриваме причините за естетическото въздействие на голяма част от тях и днес, наред с художествените им качества трябва да оценим обстоятелството, че чрез тях се срещаме с една морално извисена, светла личност, в срещата с която се пречистваме, коригираме, самопроверяваме, самоосъждаме.

Да се пише за фейлетониста Алеко Константинов това означава да се разкрият националните, социалните и психологическите измерения на личността му, създала тази „дивна феерия, изтъкана от смях, от скръб, от ирония, от сарказъм и от омайна поезия“.

В началото на нашия век именитият негов съвременник д-р Кръстев изказа пророческата мисъл, че след 40—50 години литературният критик ще бъде смаян от явлението Алеко Константинов, появило се в края на XIX столетие; „... посред мрачни и втънали в злословия и интриги души той ще съзρε едно вечно весело и смеещо се лице...“ За нас Алеко далеч не е само това „вечно весело и смеещо се лице“. Ние знаем, че създателят на „Бай Ганьо“ може да бъде и гневен, и презрителен, и скръбен. И ако той продължава да бъде едно

изключение в българската литература „без предшественици и без заместници“, то това трябва да се разбира не толкова в литературно-исторически, колкото в индивидуално-психологически смисъл — като тип душевност, тип българин и творец. Този наш писател е единственият в цялата българска литература, когото назоваваме интимно с малкото му име. И с това спонтанно подчертаваме изключителното обаяние на личността му, обаяние, останало незасегнато от изминаващите десетилетия. В този дребен факт има нещо симптоматично; той говори, че всеки, който се насочи към делото на Алеко Константинов, първо спира изумен пред човека Алеко, става подвластен на неговия чар и почувствувал се интимен в душевния свят на една необикновена личност, започва да търси отпечатъка на тази личност в цялото нейно творчество. И подобно на неговите съвременници остава докрай с очистителното усещане за духовна свежест, нравствена извисеност, артистично благородство.

Алеко Константинов се изявява в културния живот на нашата нация във време, когато култът към загиналите, преклонението пред националния героизъм определят върховите точки на нейните духовни проявления. Спомените от Априлското въстание са още много живи, както са живи и участниците в него; войводи и опълченци още възторжено разказват преживелици и горят във възпоминания за едно близко борческо време. Ст. Заимов пише „Миналото“, З. Стоянов — своите „Записки“, Вазов възпява „забравените“ с възторг, укор и преклонение; изстрадва „Под игото“ и „Немили-недраги“, откъсвайки ги сякаш от собствената си плът, неделима от плътта на народа му. През 80-те и даже до средата на 90-те години нацията е все още духовно в това героично минало, непреодоляно идейно и естетически, несъизмеримо с пигмейските нови времена, които настъпват, лишени до голяма степен от духовни измерения. Новото време нахлува с икономическите си катаклизми, с един бурен, но мътен обществен живот, бързо изродил се в партизанските еджи, парламентарни страсти, дребнави политически нападки. И стъписан пред бурния растеж на новото, пред могъществото на парите, пред избуялите властолюбиви стремежи, писателят предпочита да остане с мислите и вънненията си назад, в миналото. Или да се обърне към патриархалното село, без да може и без да желае да види неговата обреченост, за да утвърди добродетелите на „простия човек“, да търси изход и опора в неговото просвещение или в разклатената общност на задругата (Влайков, Хр. Максимов, Мих. Георгиев). Възрожденски идеали или патриархален пристан — но във всеки случай встрани от съвременната действителност с нейната социална динамика; отказ от опита да се прозре в новите прояви и тенденции на обществен и политическия живот.

А междувременно картината на българския политически и духовен живот все повече се усложнява. През първите свободни десетилетия назряват условия за нови пътища на националното развитие, в които личността трябва да намери своето място и призвание. И днес трябва да видим в Алековия здрав, жизнен, артистично-културен смях, избухнал така неочаквано в края на миналия век, симптом на това зараждащо се ново самосъзнание на една нация, не вече бореща се за своето право на съществуване, а търсеща изява като свободна, гравидна сила. Със свободомислие и самочувствие на човек и гражданин; самочувствие, което не зависи от материално и съсловно положение, Алеко се явява върховен изразител на едно второ освобождаване, на едно вътрешно, духовно разкрепостяване от робската психика, от вековни условности, наложени рамки, закостенели норми. Този Алеко има новото, непознато дотогава самочувствие, че е син на свободна държава, чистото бъдеще е в политическото и културното строителство. Той живее с новото, също непознато дотогава чувство за цивилизация и прогрес, със съзнанието и отговорността на обществен възпитател. (По същото време, когато, наблюдавайки живота в освободена България, Иречек с огорчение пише: „Само раз-

рушителни тенденции, нищо строителско.“) Верен на своето гражданско и морално кредо, Алеко изцяло е потопен в проблемите на съвременната си действителност. Той е първият български писател, типичен представител на една новооформяща се градска българска следосвобожденска интелигенция — „културтрегери“. В този непрекипял, понякога аморфен като структура съвременен живот плува в свои води и същевременно — и тук се крие същността му на хуморист — се диференцира от него, за да го погледне отстрани и да види и него, и себе си като част от него, и да се разсмее със своя весел или тъжен, но винаги свободен раззован смях, в който има и болка и тъга, и самоирония, и гняв.

Алеко остана горд и свободомислещ, но самотен представител на буржоазната демокрация у нас; един изразител на неосъществени обществено буржоазни добродетели, духовни идеали. Ранната смърт попречи на естественото му развитие „... към социалистическите убеждения, към социалистическия идеал, в който неговата поетическа натура можеше да намери чистия източник на нескончаемо поетическо вдъхновение“ (Д. Благоев). Тя доказва още веднъж невъзможността за съществуване на такъв тип буржоазни демократи у нас в края на XIX в. Алеко бързо се появи и изчезна едновременно като пръв и последен мохикан на буржоазната демокрация. „Българският либерализъм не е имал никога морална сила да ладе теоретици, икономисти, оратори и т. н.“, пише Д. Благоев.¹

Алеко Константинов е от поколението, което посреща свободата на ученическата скамейка. За него робството присъствува преди всичко в семейната болка по убийтия при с. Върбовка братовчед, участник в четата на Ф. Тотю (1867), в ученическите спомени за Ц. Дюстабанов, появил се през пролетта на 1876 г. в Габровската гимназия, „въоръжен от глава до пети, същински комитета. . . държа реч, в която изгъкна целите на въстанието, като ни прикани да вземем участие. . .“ (Д. Благоев. Кратки бележки от моя живот) и за Фазлъ паша, обсадил гимназията и разгонил учениците. Тези моменти безспорно оставят трайни следи в съзнанието на бъдещия писател (Фазлъ паша се появи във фейлетона „Що значи „народът ликува“), но по-скоро със своя емоционален заряд, различен от изстраданото и осмислено с цялата дълбочина и сила на изживяването възприемане на възрастния. Предосвобожденската действителност въздейства върху Алеко преди всичко със своя възрожденски просветителски патос. Защото той има едно охолно, макар и немного радостно детство — богат дом, културна среда. Расте в атмосферата на просветителските идеали, донесени в родния Свищов от учителите Ем. Васкидович, Н. Геров, Хр. Павлович, където възрожденските традиции са изключително богати.² Не без значение за атмосферата на града е и фактът, че през 1872 г. населението му тържествено посреща Екзарх Антим I на път от Видин за Цариград, а по-късно през същата година и Иларион Макариополски.

От друга страна, търговско-промишлените възможности на Свищов, близостта с Румъния и оттам със света определят една по-висока степен на материална и духовна култура, характерни за града.

Освобождението заварва Алеко 14-годишен. За него то е в яркия спомен за Царя Освободител, стъпил на българска земя в родния му град на 22 юни 1977 г. и отседнал в първата българска къща — родния му дом, посрещнат тържествено. („Входът на къщата бил украсен с голям венец от живи цветя, който държели високо четири девизи“ — пишат историографите на Свищов.³)

¹ Ново време, 1896, кн. 6.

² В Свищов през 1856 г. се основава българско читалище, през 1873 г. Дим. Шишманов основава първото търговско училище. На 1 януари той открива и „първото театро“. Янко Мустаков, един от Алековите учители, завършил консерватория в Букурещ, основава хор и оркестър към училището.

³ Вж. Ст. Гичев. Свищов. 1929; Г. п. Христов. Свищов в миналото. 1936.

Така Алеко възприема Освободителната война преди всичко в нейната тържествена, внушителна част, в нейния бляскав, празничен финал. А първите стъпки на новото време — от административно-организаторската и културно-градивната страна. (Той е чиновник в канцеларията на губернатора Н. Геров, където се среща с Вазов, М. Дринов, М. Балабанов.) По тази духовно-градивна линия той възприема и понася идеалите на Възраждането. За него гражданското осъществяване съвпада със строителната мисия на новоосвободената страна, с процеса на изграждане нейната материална и духовна култура. Неговото поколение се учи и готви за обществено поприще в една свободна държава. С това ново самочувствие живеят и учат българските младежи в Николаевския пансион и Одеския университет. Над тях не тегне мисълта за поробеното отечество, те изявяват по-безгрижно, по-свободно личността си, проявяват дарбите си, усвояват от нова позиция големите уроци по нравственост от руската и западната литература. „Гогол беше нашият наставник в литературата. Знаехме го кажи-речи наизуст“ — пише в спомените си един от николаевските възпитаници — д-р Н. Бобчев.¹ В Николаевския пансион Алеко развива вродените си артистични заложби — свири, рецитира, пее, съчинява. Опитва се да пише, но винаги пред очите му са високите образци на Гогол: „Разбира се — признава той, — не мога да опиша картината на литературната вечер, както Гогол е описал Днепър.“²

Алеко, както и съучениците му българи следят политическия живот в родината, явно подготвяйки се да вземат участие в него. „След 1881 г. учениците се делят на цанковисти и каравелисти — пише в спомение си Вл. Дякович. — Каравелисти са: Алеко Константинов, Хр. Филипов, Г. Калинков, Д. Николов и др. При всички последвали събития те остават каравелисти.“³ От Николаев Алеко още през 1880 г. изпраща във вестника на П. Р. Славейков „Целокупна България“ стихотворението си „Огледало“, където въпреки неумелото стихоплетство личи ясна ориентация срещу консерваторите. По-късно, вече студент в Одеса, той съобщава в писма, че чете редовно българската преса и следи събитията в България, за да информира за тях в Русия. Така твърде рано се оформя с либерални възгледи, макар и дошли по книжен път. Касае се не толкова до определени политически убеждения и осъзната принадлежност към една партия, колкото за рано проявена гражданска и политическа активност, за съпричастие към народната съдба и към участта на страната, за извънредно чувствителна реакция, отговаряща на темперамента му, на всичко, което засяга народните права и свободи, осветени тогава от Конституцията.

През 1885 г. Алеко се връща в България „с диплома и идеали“, с „некрасовски“ граждански възгледи и „гоголевска“ ненавист към всичко пошло и ретроградно; готов да приложи високите си нравствени принципи и идейни възгледи на почвата на българския обществен живот. Връща се, когато в България е отминало онова пиянство на новоосвободения народ, оня „карнавал на свободата“, когато „... на публични тържества интелигенцията играеше народни хора дори и по улиците. При туй шапките и цилиндрите не стояха добре на главите, виждаше се, че те са ново нещо наместо фесовите и калпаците. . .“ (Иречек).

След 1884 г. започва период на разслоение сред буржоазните партии и борба между тях, което по същество е борба на търговско-промишлената буржоазия за спечелване на европейските пазари. Започва друг вид „карнавал“ — на концентрация на капиталите, на държавните заеми и обогатяване на предприемачи, на непрекъснато поскъпване на места и имоти и покупки на железници, на строеж на къщи с обзавеждане от чужбина, на нечисти сделки и истинска напасть от ак-

¹ Българска сбирка, 1909, кн. 4.

² Братски труд, бр. 1, 1881.

³ Юбилеен сборник Екатерина Каравелова. 1878—1928. С., 1929.

ционерни дружества.¹ Този шурм за печелене на пари създава и определена духовна атмосфера, в която процъфтяват най-долни човешки страсти.

Да, не е много весело в тази млада, свободна държава въпреки дързостта и замаха на нейните създатели, въпреки амбициите, често благородни и искрени, за нейното устройство. Алеко със своите граждански убеждения, със силата на нравствената си воля, свободолобив дух и безгрижен нрав е несъвместим с нейната атмосфера. Като манталитет и психология той е нещо необичайно за нашия полупатриархален бит даже с личния си живот на безгрижен „вечен ерген“, който не мисли „да се прибере“ и „свърти дом“. Той се връща от Русия юрист тогава, когато у нас дипломираните чиновници, особено юристите, са малко и затова добре платени. Те могат да направят кариера. Но не и Алеко. Неговата професия, която при дадените условия неизбежно трябва да го доведе до партизанщина, му остава чужда докрай. Той е уволнен от държавна служба след редица неприятни инциденти. Даже „свободната“ адвокатска професия се оказва не дотам свободна, тъй като не му дава възможност да я упражнява съобразно със своите принципи и убеждения.

Спонтанна реакция на мощната страст за забогатяване, завладяла обществото, на реакционните политически режими и на цялата атмосфера, създадена около тях, представлява кръгът от интелектуалци, известен като „Весела България“. Душата на този неофициален кръжок, доста лабилен по състав и без никаква определена програма или цел, докрай остава Алеко. (Той се разпада след неговата смърт.) Във „Весела България“ „членува“ българската столична интелигенция — предимно млади хора, адвокати, професори от новооснованата университет, чиновници, артисти, режисьори (проф. Ем. Иванов, проф. П. Абрашев, Др. Казаков, проф. Б. Боев, М. Тодоров — по-късно столичен кмет, С. Иванчев — по-късно министър, Г. Калинков — също бъдещ кмет, и др.). Те прекарват заедно приятни вечери в някое заведение при разговори, шегички, песни. Този кръг съставя ядрото на дружество „Славянска беседа“, особено на неговия хор, на туристическия „Урвич клуб“ и т. н.

Тази съвсем спонтанно оформена интелектуална компания е симптоматична за културните процеси, които се извършват у нас през 90-те години и за психологическия и духовния климат на младата столица. В нея има и много безделие, и много безгрижие, и много зевзекльци, но има и честност, и свободомислие, и едно самочувствие за извисеност над парвенюшката среда, едно артистично-културно веселие, непознато по характер за духовния ни живот дотогава. Бохемството на тази среда е бохемство от нов порядък, далеч от старото „хъшовско“ буйство на емиграцията и от парвенюшкото еснафско веселие на новоизлюпените богаташи и кариеристи. Затова, без да преувеличаваме днес значението на този пръв по рода си опит за групиране на хората според интелектуалното им равнище и духовна връзка, не трябва да го отричаме с високата мярка на Б. Пенев като „кръг от безличия, в които Алеко се похабява“. Не трябва да се забравя, че атмосферата и културното ниво на „Весела България“ допадат на Алековия темперамент. Той е далеч от духовната нагласа на Пенчо Славейков, чужд е на възрожденския патос и плам от „вазовски тип“, липсва му и здравият народен корен и връзката със селото на Влайков и Мих. Георгиев. Неговите възрожденски просветителски идеали се трансформират в една обществено-едно време, когато желанието за бързо поевропейчване, за излизане на по-широк хоризонт се съпътствува с жалка парвенющина и подражателство. В една среда, където стремежът да се излезе от остарелия патриархален морал се преплита с дребен еснафлък и духовна ограниченост.

¹ Вж. Юбилейна книга на София. 1878—1928. С., 1928.

И в тази обстановка според силите, духовната си нагласа и темперамент Алеко запази и издигна високо знамето на културния строител и нравствен възпитател и цивилизатор на обществото. Показателна в това отношение е дейността му в дружество „Славянска беседа“. През 1896 г. той става подпредседател на настоятелството. Участва активно в хора, в туристическия клон също доминира неговата фигура. В цялата мания за увеселения, балове, маскаради, вечеринки („почти всеки ден и по две на ден“), обхващала столичани, членовете на Беседата и преди всичко Алеко като председател на забавния клон, се стремят да наложат едно по-високо ниво, да отхвърлят всичко некултурно, смешно, подражателно, полусеuropeйско. Даже в този уклон към забавната час (в отчета на дружеството за 1896 г. фигурират една сказка, три бала и тринадесет вечеринки) трябва да се оценят усилията за насочване на обществото към нови, културни увеселения, които в момента задоволяват определени негови потребности.

В Алековата разностранна личност съжителствуват в едно обаятелно цяло поклонникът на човешката и природната красота, безгрижният вечен безсребърник, бохемът, веселякът. Всичко това е Алеко. Но той далеч не е само това. Олицетворение на безкомпромисни морални принципи и гражданско мислене, той изцяло и най-пълно се изявява като творец в конфликта личност — общество, характерен за цялата нова българска литература. При Алеко този конфликт добива специфична окраска в разнообразните превъплъщения на хумора именно поради цялата тази богата душевна гама, поради особености Алеков характер, нрав и темперамент. Неговият хумор е роден от една отзивчива, чувствителна душа със социални тежнения и високи нравствени критерии, обратни на официалните тенденции в съвременното му общество; морално възискателна към себе си и към другите. Тези качества правят от безгрижния бохем политически фейлетонист. „Към хумора са предразположени хора, които разбират цялото величие и цялата цена на всичко възвишено, благородно, нравствено. . . Те усещат в себе си много благородство, ум, човешко достойнство, себеуважение“ (Чернишевски).

Очарованието на фейлетониста Алеко Константинов до голяма степен се определя от неговия оригинален, неспорен артистичен талант; дълголетието на фейлетоните му също до голяма степен се дължи на него. Единната творческа личност, духовно цялостна и богато надарена, превръща материалите, писани по конкретни поводи във вестниците, в стройна, органична част от едно творческо дело. На това покритие и взаимно проникване на човека и художника обръща внимание К. Кръстев: „Алеко беше цял целеничък без остатък. . . в книгите си, фейлетоните си, стиховете си даже. От всичко негово вееше нещо топло, нещо скръбно-весело, нещо дълбоко сърдечно — с една дума, нещо от самия Алеко.“¹

За щастие спецификата на самия фейлетонен жанр предполага именно тази пряка изява на авторовата личност. Затова веднага след първите непретенциозни дописки в „Знаме“ по повод опорочените избори следват нови и нови фейлетонни творби. Умение да улови комичната ситуация, чувствителната гражданска съвест и устроумна точна мисъл превръщат отреагирването на обществените слабости в художествено произведение и наред със силната лирична струя дават добра основа на Алековите фейлетони. Бързата, жива реакция, макар и не винаги дълбоката, но винаги енергична мисъл създават динамиката на фейлетоните във всички техни съставки — образи, ситуации, диалог, интонация, език. Несклонен към дълбок, продължителен размисъл, Алеко е силен в непосредствената реакция. Той сочи, вика, смее се, крещи, гневи се на всичко, което го е поразило, засегнало, разсмяло. Силният лиризмъ придава неповторимия чар на тези късове и в крайна сметка осигурява тяхното въздействие. Защото Алековият фейлетон наред с

¹ Мисъл, 1897, кн. 8—9.

цялата си политическа актуалност и идейна целенасоченост носи голямото обаяние на лекия жанр, на забавната игра. Цялата тази лекота, движение, разнообразие той постига спонтанно, без да търси — те са присъщи на темперамента и душевната му нагласа. Сам невината си съзнава значението на фейлетоните си, смята, че се е „вдребнил“ в тях. (Подобна мисъл изказва и съвременникът му С. С. Бобчев: „След пътеписа и „Бай Ганьо“ той слезе в политическата арена, изхаби хубави сили.“¹)

Болшинството Алекови изследователи и критици са единомислещи, че фейлетонът е най-„неговият“ жанр: „Фейлетоните на Алеко покрай „Бай Ганьо“ спечелиха симпатиите на здравочувстващата и мислеща част на българското общество“ (Пенчо Славейков); „не случайно неговият най-естествен жанр е фейлетонът“ (Малчо Николов); „фейлетоните той не можеше да не напише, в тях той живееше, в тях влагаше от всичко, що пълнеше неговата душа“ (Кръстев); „те са глас на висока гражданска съвест“ (П. Пондев).

Разбира се, не всички фейлетони на Алеко са на еднакво ниво. И причината за това, че той допуска и по-слаби творби, трябва да търсим не в засиленото публицистично начало, което се налага над художественото.² Фейлетоните му са единни в естетическото си въздействие и тяхното единство се осъществява от авторовата личност, чието присъствие, изразено в различна форма и степен, е активен елемент в творбата независимо дали в нея преобладава сюжетно-белетристичният или публицистичният момент. Но „Тържеството на Велзевул“ и „Молитвата на Велзевул“ например отразяват един ранен етап от фейлетонната практика на Алеко Константинов. В тях той се опитва да влезе в един несвойствен за неговия нрав и темперамент стил. Скрива се напълно зад демоничния си герой, кара го да се саморазобличава. И в тази груба, пряка изповед се опитва да бъде саркастичен, да бие директно, да плющи с Ювеналов бич. Докато силата му е в гъвкавите извивки на иронията, в свободната подигравка и широкия ведър смях, където най-добре се проявява неговата светла личност. Подобен несвойствен на автора „демонизъм“, риторика, открит изобличителен патос са причина и за значително по-ниското ниво на втория фейлетон от цикъла „Разни хора, разни идеали“.

В силното и многостранно авторово присъствие ще търсим обяснението и на факта, че темата за изборите, толкова многопосочно и многократно третирана от Алеко — в 17 от всичко 60 фейлетона, — не доскучава, не звучи еднакво. Причината за това не е толкова в различния ъгъл, от който се вижда едно и също явление, а в това, че се разкриват неизчерпаемите възможности за артистично превъплъщение на хумориста, заел ту позата на правителствен човек („Смиррно, рота п'ли“), ту на обективен тълкувател или законодател („Избирателен закон“), ту на гневен изобличител („Сеятели на рабски чувства“).

Алеко е хуморист в интимната си душевна нагласа. Той не се измъчва да търси хумористичния аспект на явленията. Още в „Огледало“ — неумел стихотворен опит, личи склонността да се виждат и хумористично обобщават типични обществени явления, основни пороци, развили се в новоосвободената родина — рушветчийство, комарджийство, кариеризъм, — плод на набързо възприети форми на псевдоцивилизация, на смесица от нашенско и чуждо.

В писма до Ив. Шишманов, Ив. Д. Иванов той сполучливо пародира фамилиарен провинциално-еснафски тон, подиграва се с полуграмотните си съграждани, като сам се подписва неграмотно, и н. н. Тези първи прояви на фейлетониста, както и фигурата на гръмовержеца Юпитер (Ст. Михайловски), на картоиграча Пиер Беноа и т. н. от зрелите му творби се раждат като „шега

¹ Бълг. сбирка, 1897, кн. 6.

² Вж. Ал. Ничев. Алеко Константинов. С., БАН, 1964, с. 160, 164 и др.

на перото“, като спонтанен изблик на една честна душа, отворена за доброто и красивото, чувствителна към всичко грозно, нехармонично, пошло. Тази дарба за комично осмисляне на явленията Алеко може би е наследил от баща си, както свидетелствуват Пенчо Славейков и други негови съвременници, а също и от цялата духовна атмосфера на родния си град, където няколко аристократически семейства са имали самочувствие, че стоят над останалите дребноснафски съществования. (Има сведения, че бащата на Ив. Шишманов е издавал вестник, в който е осмивал свищовци.¹)

Но независимо от всички благоприятни психологически и биологически предпоставки истинският Алеков фейлетон в най-високите си образци едва ли би се родил без конкретния политически факт. И в този „акт на раждане“ има нещо симптоматично, нещо, което свързва още в началния момент този фейлетон с българската възрожденска фейлетонна традиция. Възрожденският фейлетон се създаде като оръжие в политическата борба. Славейков, Ботев, Каравелов го изграждат като представителен жанр на възрожденската литература — оперативен, целенасочен, боен. В конкретната революционна ситуация на 70-те г. на XIX в. фейлетонът разви най-зрялата си форма на сатирично гневно изобличение, превърна се в остро оръжие за политическа борба. Роден в борбата, извикан на живот от нейните нужди, той остава докрай далеч от битово-анекдотичните дребножитейски сфери, изцяло насочен към идейно-политическите проблеми на времето си. Алеко става достоен продължител на тази традиция. Даже и там, където изследователите имат известно основание да говорят при него за битов фейлетон (например Державин причислява „Ех, че гуляй му дръпнахме“ към този раздел), политическият контекст на творбата е повече от очевиден.

Конфликтът старо — ново, патриархално — модерно, разгърнат върху битова основа, явно не е достатъчно основание, за да се роди фейлетонистът Алеко. Той започва да пише фейлетони, когато е достигнал известна степен на социална и политическа зрелост. Подобно на възрожденските си предшественици тръгва от конкретния материал, от вестникарската дописка, за да се издигне над злободневното, да постави значителни съвременни въпроси и ги оцени пряко и безкомпромисно. За неговия фейлетон буквално се отнася определението „литература на факта“, литература, която върви по следите на самите събития. „Вий знаете ли що значи амнистия?..“ е писан на 12 дек. 1894 г. непосредствено след речта на Ст. Михайловски, произнесена в Народното събрание на 9 дек.; на писмото на П. Тодоров до П. Каравелов (Мир, 5 януари, 1896) Алеко отговаря с „Ами мен защо закачаш, бе Тодоре?“ (Знаме, 10 януари); след бележката, че „властта е длъжна да знае и зъбите на посетителите на Черната джамия“ (Мир, 11 окт. 1894) следва „Освидетелствуване зъбите на посещающите Черната джамия“ (Знаме, бр. 17, 17 окт.) и т. н.

Във фейлетоните на Алеко политическите и идейно-естетическите измерения на българската действителност през 90-те години са получили своеобразния и неповторим отпечатък на неговата творческа личност. Това десетилетие, което историята точно определи като „епоха на първоначално натрупване на капитали“, е колкото трагична по своите икономически последици за широките слоеве, толкова наситена с комичен заряд, породен от сблъсъка на старо и ново, на патриархално и модерно, европейско и наше. Страната се е освободила политически, но духовно е обвързана с безброй робски нишки. Сблъскване на разнородни културни пластове при, общо взето, ниско културно ниво, парламентарен живот при липса на всякакви парламентарни традиции, напъни за модерен буржоазен столичен бит, устройство на държава без държавна идея,

¹ Ал. Божинов. Минали дни. С., 1958.

прибързан стремеж към икономическо и културно догонване и настигане на другите — цялото това несъответствие и противоречие между същност и проява е извор на социален комизъм. Създават се условия за нравствена ерозия, лошо подражание, развала на характери, изкривяване на психиката. Избухват карие-ризмът, егоизмът, раболепието, скъперничеството. Комична ситуация се създава непрекъснато и около редица типични за момента явления. Например при липса на потомствена аристокрация нашият еснаф е без предистория, със само-чувствие на издигнал се „от нищо“, със съзнанието, че устройването му, карие-рата му са плод само на лична инициатива (явление, характерно и за други балкански страни). Така у мнозина се създава самоувереността, че могат да се кандидатира за всичко, че са годни за всеки пост (А. Константинов — „Разни хора, разни идеали“, З. Стоянов — „Кандидат за министър“ и „60 000 лв. ико-номии в държавния ковчег“, Бр. Нушич — „Ако стана министър“ и др.). В дневника си Иречек неколkokратно говори за съществуването на комична ситуация в България, за „готов български Декамерон“, за обилен материал за комични вестници („жалко, че тук няма комични вестници“).

От друга страна, през този период започва да се използва широко в коте-рийната борба между партиите примитивното „осмиване“, в което личните нападки, грубостите, обидите, злобното заяждане и ругатните се явяват с претен-ции за хумор. В това отношение през периода 1886—1889 г. първенство държат публицистите Д. Петков и З. Стоянов в „Свобода“ и „Независима България“. Още в Николаев Алеко забелязва ниското ниво на българската публицистика: „Четох „Витоша“, за кокошарин той по го бива, знае да псува. . .“, пише той в „Огледало“. Иречек драстично и точно характеризира основния тон на много български вестници: „Витоша“ освирепя и стана груб. . . излезе „Целокупна“ — улични хули. . . „Марица“ изригва огън и жупел. . . „Свирка“ беснее и бълва гущери. . . „Светлина“ е съвършено подивяла, изригва пламъци върху всичко и лае на всички страни. . . за българите досега програмата на вестника зна-чеше: Х е вагабонтин, У е бабаитин, Z е магаре. . .“ и т. н.

Грубият хумор, цинизмът, необработеният, площаден език са характерни и за хумористичните вестници-еднодневки като „Пищялка“, „Кукуругу“ и др. Примитивните обществено-политически нрави превръщат смеха в гримаса. Из-ключение прави в. „Заговезни“ (единствен запазен брой от 1892 г.) — „бяла птица сред враните на хумористичния печат“, с културен, умен хумор и изискан стил, което дава основание да се търси тук перото на Алеко Константинов.

„Словният набор и тонът на буржоазните вестници в тоя период се движи между площадната ругатня и кряска. . . той (езикът) е обществено явление. В него намира отражение „езикът“ на младия български буржоа, който се над-виква по търговете с конкурентите си, прави шумно реклама на стоката си, за да я наложи на купувача. . .“¹ Първият журналистически конгрес (юли 1894) приема резолюция да се препоръчва на писатели и вестникари по-благоприличен език. В печата се появяват такива материали като „Как да се избавим от клеветите, пушани чрез печата“ от Ив. Пеев-Плачков.²

Този характер на „хумора“ на тогавашната преса се корени преди всичко в липсата на култура и на морални принципи в политическите борби и в раз-вихрените партизански страсти, където има всичко, но не толерантност и етика. Доведени са до абсурд качества, които имат свое обяснение в друго време. Възрожденският смях също не се отличава с мекота. Каравелов, Ботев сеят огън и жупел върху своите противници. Те не се смеят, а изобличават. Шпионите, народните врагове, предателите трябва да бъдат стъпкани и унищо-

¹ Вл. Топенчаров. Български периодичен печат. . . , с. 224.

² Мисъл, 1894, кн. 7—8.

жени. От този смях читателят трябва да изтръпва. От него става страшно. Сам Ботев е имал съзнание за този характер на смеха у един поробен народ и пише: „У всеки един народ в началото на неговото възбуждане и приемане европейската култура и цивилизация се появяват на всяка стъпка смешни, скръбни и даже възмутителни черти. Погледнете на нашия народ и вие ще се уверите, че това е тъй. Маймунство почти в сяко едно отношение!... Под петите на азиатските варвари ни един не е можел да се смее, нито да плаче; а отсам Дунавът смехът се е обръщал на псувня, а сатирата на проклятие.“¹

Изследователите на Ботевите фейлетони долавят пряката връзка между времето, в което са писани те, и техният тон.² Стилът на епохата, нейният емоционален и интелектуален заряд се отразяват в стила на нейната публицистика. В този смисъл, поставени в контекста на политическите тенденции, на нивото на художествената литература, както и на читателското мислене, грубостите и натурализмът във фейлетоните на нашите възрожденци са естествени и обясними. Чрез тях действувало едно силно, убийствено, но никога вулгарно оръжие, защото величината на голямата личност със своята морално-етична мощ оставя белег върху всичко, до което се докосва. И ето как след Освобождението това действено оръжие — хумористично-сатиричното изобличение — е опорочено, сдребнено, принижено по страниците на един котериен печат от личности, далеч от машабите на възрожденците.

У Алеко отново се явява един облагороден, културен, артистичен смях, запазил възрожденския патос, висока принципност, идейна категоричност, но с непознати дотогава изтънченост, естетически вкус и мярка, съответстващи на нов духовен ръст. (Разбира се, влиянието на възрожденски хумор може да се долови и съвсем пряко в някои моменти — явни следи от каравеловска образност носи „Дружество „Въздържание“: „лъчите осветиха постепенно нозете му, пропълзяха към благоутробиято, лъснаха засъхналата и напукана от вътрешен огън долна устна. . .“ и т. н.)

Алековият хумор рязко се отличава и от хумора в политическите фейлетони на неговите съвременници, насочени срещу правителството, срещу порочни обществени явления (Г. Баламезов) *Nach* и *Ne nach* в „Балканска зора“ и Ганчо Немечката в „Прогрес“; Антон Митов (Тонино) в „Прогрес“. В печата изобилствуват сатири лично срещу Стамболов — също грубо нападателни, с натуралистична образност, плакатно, елементарно изобличителни (стих. „Кръвни път“ с подпис Х, „Тиранинът“ от К. Величков). Въздействието им въпреки присъствието на редица остроумни моменти в тях се изчерпва в конкретния политически момент, в който са написани, и това определя и мимолетния им естетически живот.

Ако все пак трябва да поставим Алековия фейлетон в контекста на съвременната му фейлетонна практика, то безспорно по-голямо внимание заслужава публицистиката на Ек. Каравелова. Нейните фейлетони са оценени високо от Пенчо Славейков именно във връзката им с творчеството на Алеко: „Само два от безбройните български фейлетони, писани преди Алековите, ще живеят още за дълго в нашата памет — „Политическа зима“ от Хр. Ботев и „Нов Мемиш-а-а“ от . . . И автора на „Разни хора, разни идеали“ и „Миш-маш“, който нямаше навик да чете много, а български май че съвсем не четеше, е чел няколко пъти тези фейлетони и се е възхищавал от поетичността на първия и лютия сарказъм на втория. И, струва ми се, тези две неща, образци в своя род, са събудили

¹ Знаме, бр. 19, 22 юни 1875.

² Ст. Таринска обръща внимание на нервността в края на „Тази нощ сънувах“, резултат от атмосферата след залавянето на Левски. (Прозата на Ботев. 1966, с. 127.)

от дрямка чувството на бъдещия майстор на българския фейлетон.¹ За „Нов Мемииш-а-а“ споменава и Державин в студията си за Алеко. Някои съвременници на Алеко отиват още по-далеч: „Ако не беше тя (Е. Каравелова) Алеко със своя темперамент и със своите аристократически навици може би щеше да се задоволи само да говори и разказва в свои интимни кръжоци, във „Весела България“ и никога нямаше да седне да пише.“² Като оставим настрана юбилейния тон в подобни изказвания, както и отзвуките от разпространеното схващане (П. Славейков, Б. Пенев, К. Кръстев), че на Алеко е нужен подтик отвън, за да пише; че твори по чужда поръчка, трябва все пак да приемем съществуването на редица общи черти между двамата изобличители на съвременните политически нрави.

Е. Каравелова публикува своите фейлетони в „Търновска конституция“ през 1888 г. с псевдоними: Веди, Ами, Алфа, Рцы и др. Те са непосредствени предходници на Алековия фейлетон по време на появата си, по аналогичната политическа действителност, която отразяват от същите демократично-либерални позиции. С Алеко ги сближават политическата насоченост и острота, както и силната сатирично-иронична струя. (Тук имаме пред вид фейлетони като „Нов Мемииш-а-а“ (Веди), „Три писма“ (Рцы) „Писмо на Цванцер до Фиоринт“ (N) и др.)

Е. Каравелова безспорно притежава културно перо, усет за композиция и за сатирични контрасти, известно белетристично и езиково умение. Нейните фейлетони са насочени пряко срещу редакторите на в. „Свобода“ Д. Петков и З. Стоянов, срещу Закона за печата, който в същност ограничава Конституцията, срещу прозападната ориентация на Стамболов. Особено зълчна е авторката спрямо Зах. Стоянов, достигнал в този период до крайната точка на своето политическо и морално падение. Тя го напада тотално — като политик, книжовник, човек: „Турил халка на Ботев и Левски и тръгнал с тях на печалба. . . разделил българската литература на две — Захари Стоянов и всичко останало. . .“ Бичува остро Стоиловия закон за печата, според който трябва „да има една печатница, един вестник „Свобода“ с редактори-цербери, а сегашните редактори да се обявят за пожизнени държавни публицисти, които имат право да дават патенти за патриотизъм“ и т. н. Е. Каравелова въвежда названието „държавни публицисти“, използвано след това от опозицията в редица дописки срещу З. Стоянов и Д. Петков.

Идейната близост на Алеко до кръга около Петко и Екатерина Каравелови, прекият удар и личната обида, нанесени му като пом.-прокурор от З. Стоянов, чийто произвол в същност причинява уволнението му през март 1888 г., са сигурно доказателство, че цялата атмосфера около създаването на фейлетоните на Е. Каравелова е сродна на Алеко и съзвучна със собствените му настроения. Но въпреки всичко тази публицистика има краткотрайния естетически живот на много творби от жанра. В нея има идеи, политическа страст, патос, силна фраза, но не достига онова, което може да даде само талантливата личност със своя темперамент, характер, емоционален свят, духовен строй. Тук тежи политическата конюнктура, връзката с конкретия политически момент изчерпва в общи линии съдържанието.

След хумора на „събраните около огъня овчари“ на П. Р. Славейков, след сатиричната острота на Ботев и Каравелов и огрубения от политическите борби и страсти смях на З. Стоянов Алеко се появява със свежо перо, плод на различна култура и душевност, което облагородява партизанските страсти, удавя ги в сърдечен смях. Даже когато е несправедлив към отделни личности поради по-

¹ Алеко Константинов. Спомени и бележки. Съчинения. Т. I. 1901, с. LI.

² В. Пасков. Юбилеен сборник Е. Каравелова. 1878—1929. С., 1928. с. 52.

литическата им принадлежност (К. Величков, И. Вазов), той не става груб, не изгубва строгата етична и художествена мярка, нестига до ругатните и площадните нападки. И въпреки че е осъзнал ролята на публицистичното слово в политическите борби, с фейлетоните си остава над дребните партизански есби. В демократическата партия го привлича главно фигурата на П. Каравелов, „първият български дребнобуржоазен бог“ (Ив. Хаджийски) — типичен руски интелегент, който по фигура и манталитет е за него възплъщение на възвишен идеализъм, крилати мечти за свобода на съвестта и мисълта. И все пак даже обаянието на П. Каравелов като страдалец за свободата не може да направи от Алеко заслепен сторонник на една партия. Само в отделни моменти той се увлича от политическите борби с присъщия му активен темперамент: „Давайте ми снаряди, аз ще бомбардирам! Пратете ми по-скоро протестите да им отворя един артилерийски огън, та да им израсне на сърцето Свищовския 11 септември. Протестите по-скоро! Колкото може по-скоро!“¹ Преобладаващ и траен е у него културният строител, моралният възпитател. „Тука артък няма политика, няма партизанство, няма страсти. . .“ — с облекчение завършва той поканата за тържеството по случай 15-годишния юбилей на „Славянска беседа“.

Алеко Константинов притежава таланта да бъде остроумен, да заостря и концентрира реално съществуващия комизъм. Неговият културен, артистичен смях има голямото качество да забавлява. Той не потиска, а пречиства, като „на шега“ преодолява грозното, пошлото, низкото. Алеко отклочи онзи ведър, жизнерадостен смях на нацията, който бе потискан през дългото робство, а това е вече първият белег за вътрешно освобождаване, за ново самочувствие и духовно разкрепостяване. Най-после българинът се засмя и колкото и болка и тъга да има в този смях за самите нас и за „Българийката“, той ни помогна да се диференцираме, да се осъзнаем като народ. Именно тук, в новото самочувствие на народа, който се смее, в самата личност на писателя този „шегаджия българин“ — плод на определени национални исторически условия, трябва да търсим и националния колорит на Алековия хумор.

Враснал с душа, мисъл, нерв в съвременния му обществено-политически и духовен живот, във фейлетоните си Алеко оценява това съвремие в неговите социално-политически, духовни, морално-етични измерения от позициите на демократа, хуманиста, гражданина. Той осмя времето, в което владее лукавството и фарисейщината на Стоиловото управление; не пощади министри, депутати, журналисти — носители, създатели, изразители на всички ония форми на обществен живот в новоосвободената държава, в които, твърде скоро опорочени, се развихря под знамето на „демократията“ и Конституцията невиджана дотогава корупция, политическа безпринципност, гавра с народните права. И в това Алеко следва традицията на Ботевия и Каравеловия фейлетон, които жигосват и клеймят народните врагове от всякакъв род. Но ако Ботев наложи хумора като революционно средство, то у Алеко той се изостри като морална сила, като оръжие на фронта на гражданската доблест, на демократизма, на отстояване високонравствени принципи.

Органично чужд на всяко лицемерие, двуличие, неискреност — политическа или гражданска, у него темата за потъпкването на избирателните права („свещени“ според представите му), за свободата на печата (който трябва да бъде изразител на тези права) остава най-трайни следи и е в основата на най-популярните му фейлетони като „Смиррно! Рота п'ли!“, „Угасете свещите!“, „Избирателен закон“. Но Алеко издига мерника си на хуморист и „по-високо“ от антинародната политика на народняшкия министър-председател Стоилов, диктатора Стамболов и „депутата от правителственото мнозинство Абрашев“, за да уцели

¹ Писмо от 10 окт. 1894. — Изкуство, 1947, кн. 4.

самия държавен глава — Фердинанд, развенчан и принизен в „Миш-маш“, „Сятели на рабски чувства“, „Що значи народът ликува“ — образци на ярки антимонархически творби. Нравственото безпокойство, разбунтуваната гражданска съвест, засегнатото национално достойнство — това са мощните пружини, които дават живот в Алековите фейлетони и създават емоционалното движение в тях — от веселия смях до гневното възмущение. От позициите на морален възпитател и съзидател на своя народ Алеко реагира особено чувствително на ония явления, които дават „духовна храна на неукрепналите в самосъзнание грамотни хорица, едва що избавени от рабското иго“; боли го от всеки опит за потъпкване националното достойнство на неговата „простичка и бедничка, и хитричка, и умничка, и набожна, и безбожна, и измъчена, и напалашена — но и храбра“ България.

Така цялата идейно-тематична насоченост на фейлетоните, заложеният в тях морално-етичен заряд пряко насочват към личността на Алеко, към неговите темперамент, дух, психология. А същевременно са показателни за динамиката на идейния и политическия живот в края на XIX в., за наличие на реакция срещу официалната политика, за присъствие на един висок съзидателен дух в най-добрите сили на нацията. Продължил традицията на диалог със съвременниците, Алеко провежда този диалог на едно по-високо ниво, съответстващо на естетическия уровень на българския читател от неговото време. Без да бъде проповедник, той завладява с един силен морален патос, който е в сърцевината на личността му и поради това става органична част от фейлетоните му. Нравствената мощ го съхранява непокътнат от „калта на деня“, дистанцира го от тези, които осмива. Организиращото ядро на фейлетоните, което щастливо уравновесява гнева и болката, смеха и любовта, в тях е морално извисената авторова личност. Затова Алеко никога не изпада в бясното заслепление на своите съвременници даже и когато е лично оскърбен като човек и гражданин. И колко далеч е от партизанските страсти, говори фактът, че именно тогава изостри оръжието си срещу всичко, което пречи на развитието на любимия му народ. Тогава се прояви спокойната уравновесеност и мъдрото обективно мислене на „безгрижния бохем и шегаджия“: „... ний не искахме да паднат жертви нито от едната, нито от другата страна. Доста жертви е дал народът“ — казва той в „По „изборите“ в Свищов“, като упорито продължава да вярва в съществуването на разумни сили в обществото: „... на Народното събрание ние гледаме като на един оплот срещу посегателствата на правителството и мислим, че то ще се застъпи за потъпканите права на българските избиратели“ („Разни „дреболии“).

Още в първите си непретенциозни фейлетони-дописки Алеко извисява ръст над заобикалящите го със своя оптимизъм и вяра в силата на общественото мнение, в справедливостта и демократизма на народа си. Проявява изострено чувство за моралните ценности в живота, за моралния престиж и гражданското поведение на личността: „... сега ние издържахме една бляскава морална победа. Избраните ги е срам да си покажат лицето пред гражданите“ („По „изборите“ в Свищов“). За него най-страшното поражение е това, че избраният депутат е освиркан от хората, „обърнат на парпал“. „Вие пишете, както Ви диктува фалшивото положение, аз ще пиша, каквото ми диктува съвестта, па сетне ще видим на коя страна ще бъде общественото мнение“ — пише той в „Отворено писмо до г. В. Велчев“. Това са моралните устои на гражданския със самочувствие до морален законодател в едно общество, в което всеки търси топло място и борбата „за кокъла“ е влязла в апогея си. Алеко остава принципен, честен, необвързан партийно гражданин, нещо колкото утопично като трайна позиция тогава, толкова симптоматично за наличието на градивни сили в една новоосвободена нация. Самочувствието на Алеко е върху морална основа, гордостат

му на човек и гражданин — в основата на психическия му строй. Така трябва да се разбира и станалият популярен негов „аристократизъм“, който стои в основата на обаятелната Алекова ирония — душата на феълетоните му.

Най-значителните негови феълетони започват с комичното несъответствие между същността и нейната външна изява (Михайловски — Юпитер, Стамболов — българския Бисмарк, „симпатичният“ С. С. Бобчев, „демократизма“ на избира- телния закон, „ликуващия“ народ) и се разгръщат в ярко ироничен план. Иро- нията вече предполага една по-висока степен на култура у автор и читател. Алеко се насочва към една аудитория с определен уовен на художествено мислене и емоционален строй. Той въвлича неусетно своя читател в една атмосфера на доверие, повежда с него диалог, запазил живостта и непосредствеността на устната реч. Също така неусетно започва една иронична игра колкото забавна, толкова биеща в целта. Под формата на дружеска беседа, на пародийно слизание до нивото на еснафа, който бърбе „между другото“ за разни случайни работи, за разни „дреболии“, феълетонистът насочва отровни и точни стрели към опреде- лени пороци на съвременното му общество.

За Алеко иронията безспорно е най-подходяща форма на изображение, която съответствува на неговата личност, мироглед, темперамент, самочувствие. Този основен ироничен тон на неговите феълетони още веднъж ни убеждава доколко те са пряк израз на неговата същност. Чрез иронията „тази царствена форма на смешното“ той се издига над нищожествата около себе си и съще- временно се самоутвърждава като личност. Конфронтира се спрямо враждебните му обществени сили и се отбранява от тях. Иронията разкрива благородството му, чувството му за собствено достойнство. От друга страна, чрез нея най- пълно и свободно се проявява артистичността му, увличането в играта, във фан- тазията. При Алеко фантазията никога не минава отвъд границите на действи- телността, фантастичното се гради върху фактите, върху играта с асоциации и намеци, но в рамките на реалността. Почти напълно отсъствува обикнатата за нашия възрожденски феълетон форма на сънища (Ботев, Славейков) — белег за една по-друга степен на мислене и въображение. Сънят се появява само в „Херострат II“, който именно във втората си част (появата на майка Славия) се отличава с ярка антимонархична тенденция, но и с една чужда за Алеко открита тезисност и тромав, високопарен стил: „... още малко и върху нашия небосклон ще блесне слънцето на правдата и ще се провали мерзката подземна сила с всичките ѝ адски козни. . .“ Истинският Алеко и тук се проявява в началото на феълетона с присъщото си иронично и самоиронично отношение. У него липсват и типичните за възрожденската ни сатира баснени форми, разгръ- нати алегории, присъствие на животни-символи и т. н., което също говори за типа творческо въображение и степента на художественото мислене. Алеко не измисля, той цял е потопен в съвременната му действителност и заострайки я, води иронична игра върху нейната територия, без да прескача в сферите на иреалното, фантастичното. Много рядко груб, той жили „по-изтънчено“, по-ин- телектуално, привидно съгласен с опонента си.

Например във феълетона „Кандисахме“ Алеко „играе“ с проекта за откри- ване на рисувално училище. Привидно се съгласява с него, одобрява го („защо мълчахте досега, бе братя?“), за да продължи и задълбочи играта чрез асоциации, чрез привличане на нови теми („Бедните арменци! Как не се намери един милосърден човек да им телеграфира да отворят тутакси едно рису- вално училище. . .“). И постепенно и неусетно довежда идеята до абсурд, за да я завърши с един комичен обобщен образ („па като ще грабне четките в ръце она ми ти български народ, па като викне да запее. . .“). Подобна постройка имат и феълетоните „Panem et circenses“, „Добре сме си с турците, гледайте си кефа“ и т. н.

Образец на иронично изображение е „Избирателен закон“, в който издържаният юридически тон носи истински взрив от ироничен смях с голяма изобличителна сила. Антитезата вътре във всяко изречение (закон) изостря до краен предел интелектуалната възбуда. („чл. 35. Председателят и членовете на бюрото, които съзнателно допуснат някой избирател да гласува свободно, лишават се от доверието на властта.“)

Асоциативното движение, намеците за познати неща, въпросите, обръщенията, коментарът създават впечатление за разбирателство с читателя, за общо пространство на контакт с него, за единство на идеите на автор и читател. В тези взаимоотношения читателят, макар и доловил, че се опитват да го „подведат“ и „измамят“, се оставя в плен на една забавна игра с авторско хитреп в приятното очакване да избухне хумористичен взрив. Този взрив, който освобождава създадения ефект от напрежението и очакването в комичен или драматичен план, най-често намира израз в поантата.

Многообразна е същността на Алековата поанта. В нея се крие една от прелестите на неговите фейлетони. Тук комизмът може да достигне своя връх („Кандисахме“), може да се нанесе „последен удар“, като се принизи обектът на изобличение („Малко сравнение“), или пък да се сложи неочакван, но многозначителен акцент („Страст“) — Поантата носи не само сгъстен смях, но и сгъстена болка, жестока присъда („Смиррно! Рота п'ли!“). В нея се достига до неочаквано високо напрежение („И сега бият, брате мой“) или един предмет се поставя в нов изненадващ контекст („Миш-маш“). Тя носи идеята в кондензиран вид, като същевременно отваря път за размисъл („Приятелски писма I“).

Специфичната хумористично-иронична атмосфера произва всяка съставка на Алековия фейлетон, макар и с различен интензитет, включително и заглавието, и послеписа (много често носител на емоционален и идеен акцент), даже и подписа, и датата (Бяла Слатина, Белгия, Един от клуба на моралното влияние). Всички тези елементи влизат в тъканта на творбата, правят я едно окръглено цяло. Алековите заглавия обикновено са ударни, съдържат в кондензиран вид основната мисъл, насочват удара, активизират с формата на въпрос или заповед. Самото заглавие вече е движение, то носи полемичен момент, крие бунт („Вий знаете ли що значи амнистия?“ — провикна се умният Стоянчо Михайловски“, „Угасете свещите!“, „Смиррно! Рота п'ли!“ „И сега бият, брате мой“, „Ами мен защо закачаш, бе Тодоре?“¹

Но Алековият ироничен смях, колкото и да е всеобщ, не се простира върху всичко. Има неща, с които той никак не е склонен да се шегува, защото „и сарказмите ще бъдат кошунство“. Във фейлетоните му има моменти, когато иронията може съвсем да изчезне — за да изясни гражданското си поведение („Ами мен защо закачаш, бе Тодоре?“), или когато болката и гневът за аврата със скъпи нему неща — народ, родина, демокрация, човешко достойнство — са взели връх („Що значи „Народът ликува“?“, „Сеятели на рабски чувства“, финала на „И сега бият, брате мой“ — един гневно-патетичен вик за справедливост и хуманност: „Господин Стоилов, във вашите участици бият, известно ли ви е това?... Господин Вазов, кажете на вашите приятели да запретат биенето из участиците. Стига, боже мой“).

Алековите фейлетони поднасят богатство от емоционални пластове — тъга и болка, симпатия към обекта и гордо дистанциране от него, гняв, но и сърдечен, гръмък смях, от който няма къде да се скриеш. Широко лансираната тео-

¹ Алеко е имал съзнание за значението на заглавията във въздействието на цялата творба. В рецензия за „Novissima verba“ на Ст. Михайловски той между другото критикува поета и за заглавията на книгите му, с които косвено стеснява кръга на читателите си. (Пер. сл., 1890, кн. XXXII—XXXIII).

рия за безобидността на неговия хумор освен опитите по идейни съображения да бъде той съзнателно „обеззъбен“ се корени и в характера на този неочакван за нашата литература смях. До Алеко ние не познавахме този род забавен, ведър, оптимистичен хумор на изненадата, на лекия намек, двусмислицата и елегантно поднесената шега, където публицистът и белетристът си подават ръка в едно спонтанно намерено съотношение. Не познаваме и този разговорен, фамилиарен тон, това многословно бърборене на благоразположения еснаф, което звучи някак неочаквано антипатетично. Както и живеят, естествен, „натурален“ диалог и лексика, която за пръв път влиза в художествен контекст („кое кайш, гледай си кефа, има си хас“ и т. н.), Алековата мнима „безобидност“ е белег за нравствена сила на таланта, за духовен аристократизъм, който не търпи грубата дума, плоската обида; който воюва с други по-културни, но затова по-опасни оръжия.

Въпреки болката и гнева, въпреки превратностите на личната си и гражданска съдба Алеко остава оптимист, с ведър поглед върху живота. Неговият оптимизъм трябва да се разбира не само като черта на характера, дала отпечатък върху фейлетоните му („И пак ще ви кажа, весели времена бяха тогава“ ще признае той при спомена за преживелиците си през Сръбско-българската война), но по-скоро като оптимизъм в социален и национален смисъл, като оптимизъм на един представител на първото следосвобожденско поколение български интелегенти.

Едни от най-ярките моменти в Алековите фейлетони са появата в тях на портрети — Ст. Михайловски, Ив. Вазов, С. С. Бобчев — свидетелство за една степен на художествено мислене, когато вече творецът търси отражение на социалните процеси в диференцирани личности, когато тенденциите на действителността се проектират върху конкретни образи. Алековите портрети, заострени с известни карикатурни шрихи, никога не стигат до гротеската, не минават отвъд границата на реалното. Под талантливото перо на хумориста героят на един от най-хубавите му фейлетони Ст. Михайловски запазва реално съществуващите си черти — високомерие, грандомания, позьорство, изведени до нивото на ярък комизъм. И сравнението с Юпитер и Наполеон, и олимпийската поза, и победоносният хипнотизиращ поглед, и „статуята на презрението“, загърнала се в тогата си“, създават незабравимия образ на фона на цялото Народно събрание — поета-министър, охранителните сфери, якобинците. Силата на въздействието на този фейлетон идва от покритието на авторовата идея с изразните форми, от единството между същността на осмиваното явление и средствата, с които то се осмива.

Реални, разгърнати в ироничен план черти лежат и в основата на образа на С. С. Бобчев („И той ако не е симпатичен, артък“), Иван Абрашев („Депутат с побъркани местоимения“) и др.

Алеко проявява остроумие и находчивост и в сферата на езика. Плод на оригинални хрумвания са имената Въса Пъцова, Труве Беноа, Stams Boulas. В „Един белгийски министър“ хуморът се гради и върху смесване на политически речник с картоиграчески жаргон и т. н. От друга страна, фейлетонистът умело пародира административния език и стил („Избирателен закон“, „Списък на българските гении“) или „играе“ иронично с официалния публицистичен език. Едно бегло сравнение с тогавашната преса показва колко малко понякога той променя текста на раболепни и празнословни благодарствени телеграми до правителството, на помпозни информации за посрещане на княжески особи — плод на незрели журналистически ириви и безогледна партизанщина, за да постигне ярък комичен ефект: „В този момент, когато сме така трогнати и умили от благодарумите и здравия разум на българската интелигенция, ние не намираме думи. . . Благодарим, хиляди пъти благодарим! В тая минута вестникарското перо е слабо, за

да представи доблестната и високопохвална постъпка, която българският народ извърши на 17 септември. . .¹ Алеко въвежда трайно от фейлетоните си в политическия речник на времето изрази като „морално влияние“, „свещогасител“, „вътрешно убеждение“, които носят познато и определено иронично съдържание като белег на епохата.

Въпреки че Алеко пише фейлетони през последните три години от живота си, можем с достатъчно основание да говорим за развитието му като фейлетонист. То започва от обикновената дописка с отделни фейлетонни моменти, през ненамерения още собствен стил и облик в „Тържеството на Велзевул“ и „Молитвата на Велзевул“. Следи от търсене на свой почерк личат и в „Разни дреболии“, където в публицистичния тон на първата част някои стилини обрати („каква жалка ирония в тези две думи. . . — ще кажем ние заедно с. . .“) и отделни думи („сатрап“, „тиранин“) пряко водят до Каравелов. Но във втората част вече „си прокрадва рогната“ (да си послужим със сполучливото образно слово на самия автор) типичният за Алеко фамилиарен тон („Хайде-хайде! . . . Изпобиха орталъка. . .“). В подстъпите на „свой“ фейлетон е той в „Освидетелствуване зъбите на посещающите Черната джамия“. (Тук още заглавието със своята описателност не носи познатата ударност и експресивна сила на характерните му заглавия.) Но това е пръв Алеков опит за сюжетен фейлетон и за изграждане на диалог със социално, психологически и даже национално характеризираща функция. Още в края на 1894 г. излиза един от неговите фейлетонни върхове „Вий знаете ли що значи амнистия?“, който вече говори за бързото узряване на фейлетониста, за благодатната почва, на която той расте. Разбира се, неговото развитие не е изцяло възходящо, не всичко, създадено под перото му през 1895—1896 г., е на еднакво ниво, но координатите на това развитие се определят от едно постепенно задълбочаване на социално-психологическия анализ на действителността, от преодоляване на лошата злободневност, на елементарното реставриране и описание на факти. Фейлетоните му добиват все по-голяма обществена значимост, освобождават се от ненужния баласт на дребнотемиято.

Много типични Алекови фейлетони са и тези, в които той е герой, в които пряко занимава читателя със себе си като обект на изображение. Такива са „Страст“ и „Честита Нова година“, получили висока оценка от всички негови изследователи. Пенчо Славейков нарича „Страст“ „по художествено изпълнение най-хубаво Алеково дело“, „Нашата литература не познава предшественици на този фейлетон, той и сега няма равен на себе си. Фейлетонът „Страст“ е от особен разред и към този разред принадлежи само той.“² „Страст“ дава напълно нова, оригинална форма в българската литература.³

„Страст“ е уникален по искреност и психологическа вярност автопортрет. Тук Алеко е цял пред нас, разголил без остатък характер, нравствени устои, социални възгледи. И цялата тази изповед, направена с лека снизходителна усмивка към себе си, но и със затаена алековска гордост и достойнство, добива своеобразен „алековски“ акцент, „пронизана“ от непреодолимата дребна човешка тютюнджийска страст.

В „Страст“ и „Честита Нова година“ за пръв път в литературната ни традиция един фейлетонист се самоиронизира и с тази висша форма на ирония доказва още един път своята духовна независимост, диференцирал се вече не само от другите, но и от неща в себе си; неща, от които съзнателно се освобождава и които подлага на иронична преценка. Тема и на двата фейлетона е безпаричието на героя. В „Честита Нова година“ Алеко иронизира не докрай постигнатото

¹ Мир, 1896, бр. 317.

² А. Ничев. Алеко Константинов, с. 212.

³ П. Зарев. Алеко Константинов. — Лит. мисъл, 1963, кн. 3.

разкрепостяване от нормите на обществото, робуването на неговите условия, усилията си „да поддържа ниво“, желанието все пак да се представи такъв, какъвто не е, интелегентските си безплодни размишления и т. н.

През 1897 г. Алеко стигна висока точка в своето фейлетонно творчество. Той създаде образи — социални типове, плод на аналитично изследване на съвременната му действителност и на зрели социални обобщения — в цикъла „Разни хора, разни идеали“. Стремешът на помощник-регистратора, мечтите на кандидата за Солунската митница, съветите на добронамерения родственик носят изцяло атмосферата на епохата. (По-горе споменахме за по-ниското ниво на втория фейлетон от цикъла.) В тези образи Алеко възплъти ония отрицателни явления — плод на определени обществени условия в края на века, които избликнаха на повърхността като пяна — бърза възможност да се прогресира без всякакви реални качества, кариеризъм, конформизъм, пошлост, издребняване и морален цинизъм, скъсване с възрожденските идеали. Това са „... образите на типичните представители на нашата епоха, онези дребни и едри хора на деня, които се премият тук-там и из предишните му фейлетони, но само сега изпъкват пред погледа ни в цялото свое отвратително величие“¹. С цялата тази морална поквара Алеко се сблъсква скоро след идването си в България. В писмо до редакцията на в. „Свобода“ той пише: „Но господа, помислете наистина над този крайно печален, но забележителен социален факт: ... живеят лица, които ни безчестят, позорят, а ний. . . ний всички в отделност виждаме и съзнаваме ужаса на развращаващата и антисоциална действителност на тая личност, но съберат ли се двама българи, те дълго-дълго ще се подушват, додето се решат да споделят своето отвращение към горното явление: дойде ли трети при тях — гробно мълчание, махнат с ръка и казват: абе, нейсе, ний ли ще оправим света.“² За три години Алеко вече е усетил чувствително на гърба си „крайно анормалното време, отчаяната апатия, инертност и търпеливост на средата, която ражда печални социални факти“. Именно тези „печални социални факти“ добиха у него зряла художествена плът в безсмъртните образи от „Разни хора, разни идеали“.

За пръв път в българската фейлетонна практика Алеко създава обобщени образи, които имат тясна връзка с реалния социален факт, не напълно откъснали се от своя създател, но вече със самостоятелно художествено битие. Героят се развива по своята лична логика, без да противоречи на логиката на авторовата идея; саморазкрива се, макар и без голямата условност на един белетристичен герой, в поведение, мисли, език, поставен в реален битов контекст, който му придава житейски-битова достоверност. Добиваме цялостна представа за героя като завършен социален тип и като психология. Защото след краткия си контакт с него вече знаем как ще постъпва той през целия си живот и във всякакви ситуации.

Една разновидност на „малкия човек“, развил се в определена обществено-политическа среда, плод на разрушени и изродени в новата обстановка патриархални отношения, е дребната жалка душица на пом.-регистратора, която, заразена в атмосферата на всеобщо „правене на кариера“, също се раздира от амбиции. Съизмерими с духовния ѝ ръст, те не се простират по-далеч от мястото на стоящия преди нея в чиновническата йерархия или по-точно до звънеца на масата му. Усвоил външната страна на своето ново чиновническо битие — „чисти дрехи, ръкавици, шапка, то се знай, чепици, разбираш ли, връзка кое и прочие“, героят е безкрайно далеч от гражданската отговорност,

¹ П. П. Славейков. Алеко Константинов. Спомени и бележки. Съчинения. Т. I. 1901, с. LIV.

² Търновска конституция, 5 април 1888.

принципност и нравствени норми на един държавен служител. И със свещената си простота дори не съзнава, че се самоизобличава с твърдението, че никога не е бил в опозиция, че е държал палтото на всички шефове, че мачка писари и разсилни „като феелдфебел“. И със същата свещена простота търси вината за неуспеха си във... формата на своя нос. Комизмът на образа се гради върху противоречието между нравствени принципи, задължителни за едно цивилизовано общество, и конкретно житейско поведение. На 2—3 страници Алеко създава един жив до физическа осезаемост, цялостен, завършен в подробности индивидуален характер с богат обобщено-типичен социален заряд.

Третият феилетон от цикъла ни среща с претендента за Солунската митница и за вила край Охридското езеро — нов вариант на „герой на деня“ в неговия най-отвратителен вид — патриотар, търгаш с народните идеали. Всички високи материи при него се смилат от дребното му съзнание на полуграмотен еснаф. „Пък Русия си няма хас — коментира той в типичния фамилиарен тон — ръг с българите, ръг с гърците, ръг със сърбите, а че туй политика ли е, моля ти се, а?“ В същност разликата му с пом.-регистратора е само в мащаба на претенцията, а оттук и в обществената опасност от подобен род хора. Зад този монолог, майсторски разгърнат и разигран от Алеко като своisko интимничене „по нашенски“ пред запалена печка, се разкрива една страшна язва за младата българска държава, чиито рецидиви още десетилетия след автора ще троят нашата общественно-политическа атмосфера.

Подобно страшно явление е и „нашенеца-чичо“ от четвъртия феилетон, чиято истинска същност комично контрастира на фамилиарния, простодушен вид, в който се изразява. Този последен Алеков феилетон разкрива „вечната“ философия на конформиста в нейните национални, социални, индивидуални измерения. Една типично алековска модификация на максимите „ние ли ще оправим света“, „срещу ръжен не се рита“, „преклонената главица остра сабя не сече“ и т. н. Писателят изправя в оживен диалог един добронамерен, загрижен за положението на родственика си чичо и неговия пламенник. „... Нищо бре, чедо, нищичко не се изисква; стига ти само да си посвиеш опашчицата и да гледаш на всичко през пръсти. . .“ — съвсем искрено е убеден чичото, за когото нещата имат само едно измерение — материалното. Под формата на делничен, роднински разговор се сблъскват несъвместими житейски системи, два типа човешко поведение.

В тези феилетони Алеко започва нова иронична „игра“ със своя герой — той му дава думата, за да се разкрие напълно, привидно изчезнал зад него, а същевременно чрез тази изповед налага своята безпощадна оценка.

Чрез цикъла „Разни хора, разни идеали“ — достоен завършек на хуманиста и демократа, Алеко остава трайно в националния културен развой. С него той безусловно стигна до нашето време. Защото, безпощадно осмьл покварата в психологията, деформирането на характерите в съвременното му общество, завеща на поколенията своя висок морален критерий, с който всяко време съизмерва своите морални стойности. В този смисъл днес можем да коригираме известната характеристика на Пенчо Славейков: „хероите на тази епоха“ не останаха „спиртосани като редки екземпляри от екзотични животни“, те се оказаха много по-жива и дълголетни, отколкото е предполагал техният създател.

В своите феилетони Алеко ни остави не само огледален образ на епохата, но и на самия себе си. Разкри се като социална и психологическа същност. Отбеляза в етично отношение върхове в развитието на българската следосвобожденска интелигенция. Стана представител на тази интелигенция, която трансформира възрожденския патос в осмисляне и преценка на настоящето от позициите на един идеалист, симптоматичен за развитието на идейното мислене след Освобождението — един идеализъм на базата на буржоазния демократизъм, антимонар-

хизъм и конституционност. И сам го осмисли чрез освободителния, разкрепостен смях, неочаквано избухнал в подстъпите на едно свободно развитие. „Всеки фейлетон беше едно обществено-литературно събитие, което раздвижва цяла мислеща България и я пълнеше ту с безпошаден смях, ту с гняв и възмущение“ (Кръстев). Той донесе вкуса на цивилизацията, откри прелестта на културния смях, показа от нови страни красотата на природата и на живота, съотнесе нашето към чуждото, за да намери верните координати на родното. Неговият смях е смях, който руши, за да съгради, който е израз на възмущение на морални сили, насочени към нови, по-широки хоризонти на култура, прогрес, демокрация, европеизация — положителни тенденции по пътя на националното развитие в този момент. Той няма завършени идеи за това развитие, не задълба във философско осмисляне проблемите на своето време. Но достигна върхови точки на националната ни съвест. Потопи се в съвременната си действителност, за да я извиси чрез собствената си морална извисеност. Затова заедно с Пенчо Славейков и Вазов в зората на нашето следосвобожденско строителство ни беше нужен и един Алеко. Нужен ни е и сега.